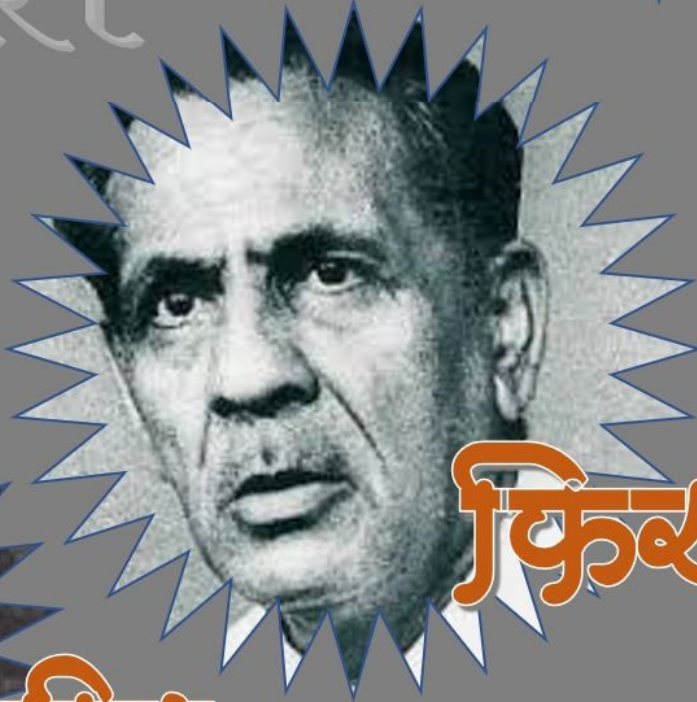


अंगीता जोशी

बिछडे
सभी
बारी बारी



कैफ़ी



किबक



साहीब



बिछडे सभी बारी बारी

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

या मागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत .

म्हणून हे वाचल्यावर **खर्च** करा ३ मिनिट

१ मिनिट : लेखकांना फ़ोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या
पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला **पुस्तके मिळणे बंद** होऊ शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची. हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यात मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा, आणि संपूर्ण समाज सतत एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

बिछडे सभी बारी बारी

संगीता जोशी



ई साहित्य प्रतिष्ठान

बिछडे सभी बारी बारी (काव्यरसास्वाद)

संगीता जोशी

A-1, भूषण अपार्टमेंट,

11/2, कर्वेनगर, कमिन्स कॉलेजजवळ, पुणे 411052

Phone : 9665095653

sanjoshi729@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखिकेची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

esahity@gmail.com

प्रकाशन : २ डिसेंबर २०१८



©esahity Pratishthan©2018

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

संगीता जोशी

सांप्रत मराठी कविता आणि विशेषतः मराठी गझलच्या रसिकांना संगीता जोशी यांची नव्याने ओळख करून द्यायची गरज नाही. मराठीतील त्या पहिल्या मराठी गझलकार. २००४ सालच्या अमरावती येथील मराठी गझल संमेलनाच्या त्या अध्यक्षा होत्या. त्यांची आजवर प्रसिद्ध झालेली म्युझिका, वेदना संवेदना, चांदणे उन्हातले, मराठी गझल, नजराणा शायरीचा भाग १ व २, ती भेटते नव्याने अशी अनेक पुस्तके रसिकांच्या मनात स्थान करून आहेत. अनेक पुरस्कारांनी त्यांना गौरवण्यात आले आहे. अनेक सभा, मैफली व संमेलनांतून त्यांनी आपले काव्य सादर केले आहे. टिव्ही मालिका, ध्वनीमुद्रिका यांतून त्यांची गीते प्रसिद्ध झाली आहेत. गेली पन्नास वर्षांहून अधिक काळ त्या लिहीत आहेत.



या सर्व सन्मानांमध्ये गुंतून न रहाता त्यांचा लेखनप्रवास सुरूच आहे. आणि त्यासाठी त्या नवनवीन माध्यमांचा मागोवा घेत असतात. त्यांच्या काही निवडक लेखांचा हा संग्रह.

शब्दांचा जादूगार साहिर लुधियानवी

Born: 8 March 1921, Ludhiana

Died: 25 October 1980, Mumbai

लुधियाना शहराच्या नावाला प्रतिष्ठा मिळवून देणाऱ्या साहिरचा 22 नोव्हेंबर 1970 या दिवशी याच शहरात सत्कार करण्यात आला; निमित्त होतं गव्हर्नमेंट कॉलेज ची गोल्डन ज्युबिली. एकेकाळी, 1943 साली याच कॉलेजमधून त्याला काढून टाकण्यात आलं होतं! त्याच कॉलेजमध्ये त्याच साहिरचा भव्य सत्कार त्यावेळच्या शिक्षणमंत्र्यांच्या हस्ते झाला! केवढा विरोधाभास! 43 साली साहिरनं एक मोठी कविता लिहिली होती, तिचं शीर्षक होतं 'नज्जे-कालेज'.

ऐ वादी-ए-जमील! मेरे दिल की धडकनें

आदाब कर रही हैं तेरी बारगाह में

--या सुंदर परिसराला उद्देशून माझ्या मनाची स्पंदनं या भूमीला वंदन करीत आहेत. त्यासाठीच या सभास्थानी मी (अखेरचा) उभा आहे.

कुम्हलाये हैं यहाँ पे मेरी जिन्दगीके फूल

इन रास्तों में दफन हैं मेरी खुशी के फूल..

तेरी नवाजिशों को भुलाया न जाएगा

माजी का नक्श दिल से मिटाया न जाएगा...

--याच ठिकाणी माझ्या आयुष्याची फुलं कोमेजली अन् याच रस्त्यावर माझ्या आनंदाची फुलं मातीत मिसळून गेली....पण तरीही या भूमीनं माझ्यावर केलेली कृपा...या भूमीनं मला जे काही दिलं ते मी कधीच विसरू शकणार नाही. इथे घालविलेल्या भूतकाळाच्या खुणा मला कधीच पुसून टाकता येणार नाहीत.

पुढे तो म्हणतो, 'मी इथून हाकलला गेलेलो आहे, हे तरी माझं या गावाशी नातं आहेच ना!'

सत्काराच्या वेळी त्यानं 'ऐ नयी नस्ल' ही कविता वाचून नव्या पिढीच्या विद्यार्थ्यांना शुभेच्छा दिल्या. 'मी माझा आत्मा व माझं काव्य या भूमीला अर्पण करीत आहे.' ह्या शहराबद्दल साहिरच्या मनात असलेली कृतज्ञता त्याच्या नावावरूनच लक्षात येते. त्याच्यानंतर अजून कोणी लुधियानवी वाचकांना सापडला नाही!

प्रेम आणि प्रेमभंगातून आलेली उध्वस्त व उदास वृत्ती ही साहिरच्या प्रेमकाव्याचा गाभा आहे.

साहिरचं लहानपणही दुःखमय होतं.वडील फजल मोहम्मद हे जहागिरदार होते.खूप श्रीमंत. त्यांना अनेक पत्नी होत्या. त्यातील एक सरदार बेगम. साहिरची आई. ती पतिपासून वेगळी झाली, तेव्हा तिला प्रत्येक हक्क नाकारण्यात आला. उलट साहिरचा ताबा मिळविण्यासाठी वडिलांनीच फिर्याद केली. साहिरनं वडिलांविरुद्ध साक्ष दिली.तेव्हा वडिलांनी त्याच्यावर मारेकरी घालण्याची धमकी दिली. त्यामुळे आईला स्वतःचे दागिने विकून साहिरसाठी पहारेकरी ठेवावे लागले. हे सगळं घडतांना (1934) साहिर केवळ 13 वर्षांचा होता. 1943 मध्ये आई साहिरसह (वय 22) लाहोरला स्थलांतरित झाली. तो यावेळी शेरशायरी करू लागला होता. लाहोर मध्ये त्याने चार मासिकांचं संपादनही केलं. त्याचा 'तलखियाँ' हा पहिला काव्यसंग्रह 1945 ला प्रकाशित झाला. पुढे फाळणी झाली व 1949 साली साहिर भारतात निघून आला.

दरम्यान, लाहोर मध्ये त्याला आयुष्यातलं पहिलं प्रेम अनुभवाला आलं होतं. अमृता प्रीतम. त्यावेळी ती प्रीतम नव्हती. दोघेही लाहोरहून दिल्लीला आले. अर्थात स्वतंत्रपणे. लगेच साहिर मुंबईला आला व त्याला सिनेसृष्टीत काम मिळालं. साहिरच्या जीवनात अमृता कायम त्याच्या मनात राहिली. आपल्या आत्मचरित्रात (नाव- 'रसीदी टिकट') (अमृता प्रीतम, ज्या स्वतः मोठ्या साहित्यिक होत्या, त्यांनी आपल्या प्रेमाबद्दल अतिशय खुलेपणानं लिहिलं आहे.

जुनी गाणी म्हणजे उत्तम शायरी हे समीकरण साहिरपासून सुरू झालं असं म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. 1949 सालीच 'आजादी की राहपर' या सिनेमासाठी त्यानं चार गाणी लिहिली. सिनेमा फार चालला नाही; पण साहिरचं नाव झालं. 1951 साली 'नौजवान' व 'बाजी' हे दोन सिनेमे आले. संगीत एस.डी.बर्मन यांचं होतं. यातील साहिरची गीतं गाजली; सर्वतोमुखी झाली. 'ठंडी हवाएं लहराके आए, रुत है जवाँ, उनको यहाँ कैसे बुलाए!' हे लताचं गाणं आजही 'हिट' आहे!

शायरीसाठी जरूर ऐकावीत अशी साहिरची खूप गाणी आहेत; त्यातील प्रमुख दोन गाणी, त्यातल्या काही ओळी तरी सांगाव्याशा वाटतात.

फिर सुबह होगी! हे चित्रपटाचं नावच आशेचा किरण दाखवणारं आहे;

इन काली सदियों के सर से जब रात का आँचल ढलकेगा
जब दुख के बादल पिघलेंगे, जब सुख का सागर छलकेगा
जब अंबर झूम के नाचेगा, जब धरती नगमें गाएगी
वो सुबह कभी तो आएगी....

दौलत के लिये जब औरत की इस्मत को न बेचा जाएगा
चाहत को न कुचला जाएगा, गैरत को न बेचा जाएगा
अपनी काली करतूतों पर जब यह दुनिया शरमाएगी
वो सुबह कभी तो आएगी....

---या काळ्या शतकांत अद्याप 'अंधार'च आहे. रात्रीने दुनियेला झाकोळून टाकलं आहे. पण तो रात्रीचा पदर कधीतरी दूर होईल, दुःखाचे ढग वितळून सुखाचा समुद्र उसळेल. तेव्हा हे आकाश आनंदाने नाचू लागेल आणि ही पृथ्वी ही गाऊ लागेल. अशी एक सुखद सकाळ कधीतरी उगवेलच ना! आकाश व पृथ्वी म्हणजेच या दोहोंच्या मधली माणसं आनंदित होतील, असा लाक्षणिक अर्थ घ्यायचा.

---जेव्हा पैशासाठी स्त्रीला आपलं शील (इस्मत) विकावं लागणार नाही; जेव्हा तिच्या इच्छा,अभिलाषा, तिचं प्रेम (चाहत) पायदळी तुडवलं जाणार नाही; तिच्या लजेचा(गैरत) लिलाव केला जाणार नाही; आणि आत्ता करत असलेल्या अशा काळ्या कृत्यांबद्दल जेव्हा दुनियेला शरम वाटेल (व अशी कृत्ये घडणं थांबेल) असा सुदिन कधीतरी उगवेलच!

साहिरला स्त्रीबद्दल आस्था होती; त्याच्या आईला भोगावं लागलेलं दुःख त्याने जवळून पाहिलेलं होतं. एकूणच स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध त्याच्या मनात चीड होती. ती त्याच्या गीतांतून वेळोवेळी प्रगट झालेली आहे. यासाठी 'साधना' (1967)या चित्रपटातील एक गाणं आठवतं.

औरत ने जनम दिया मर्दों को, मर्दों ने उसे बाजार दिया

जब जी चाहा मसला कुचला, जब जी चाहा धुतकार दिया...

पुरुषाची जन्मदात्री ही स्त्रीच असते. पण पुरुषप्रधान समाज तिला कशी वागणूक देतो? जेव्हा मन मानेल तेव्हा तो तिला चर्गळून टाकतो आणि मन मानेल तेव्हा तिला झिडकारून दूर ठेवतो.

या गीतातील सर्व कडवीं उद्धृत करावी अशीच आहेत. पण इथे ते कसं शक्य आहे?

तरीही---

जिन सीनों ने उनको दूध दिया,

उन सीनों का ब्योपार किया
जिस कोख में उनका जिस्म ढला,
उस कोख का कारोबार किया
जिस तन से उगे कोंपल बनकर,
उस तन को जलीलो-खवार किया...

ज्या कुशीतून पुरुष जन्म घेतो, त्या गर्भाशयाचाच त्याने व्यापार मांडला आहे! ज्या शरीराचा अंकुर म्हणून तो जन्माला आला त्या स्त्री-शरीराला तो असं अपमानित करत आहे.

साधना चित्रपटाच्या आधी दहा वर्षे गुरुदत्तचा 'प्यासा')1957(आला होता. त्यातील नायक विजय एक कवीच असतो. पण त्याची किंमत लोकांना कळत नाही; व तो कफल्लकच राहतो. त्याची प्रेयसी(माला सिन्हा) पैशाला भुलून एका श्रीमंताशी (रहमान) लग्न करते. त्यात उद्ध्वस्त झालेला विजय (गुरुदत्त) या पात्रासाठी साहिरनं लिहिलेली गाणी तर उत्तम काव्याचे नमुने आहेत. प्रत्येक कवी हा तत्त्वज्ञही असतो असे म्हणतात, हे साहिरनं अक्षरशः सिद्ध केलं आहे.

ये महलों ये तख्तों ये ताजों की दुनिया
ये इन्सां के दुश्मन समाजों की दुनिया
ये दौलत के भूखे रवाजों की दुनिया
ये दुनिया अगर मिल भी जाए तो क्या है....

----हे जग कसं आहे? कुणाचं आहे? कवीच्या मते, ते महालांचं..राजवाड्यांचं. ..सिंहासनांचं...राजमुकुटांचं आहे. म्हणजेच ज्यांच्याजवळ पैसा आहे, ज्यांच्याजवळ सत्ता आहे, त्यांचं! स्वार्थी लोक अशाच 'प्रतिष्ठितांची' 'हां जी हां जी' करतात. हा समाज सामान्य माणसाला मात्र शत्रू असल्यासारखा वागवतो! समाजात रुजलेल्या पद्धतीही अशाच आहेत की त्यातून त्यांची पैशाची हाव दिसते! अशा या दुनियेनं मला (कवी म्हणून) ओळखलं किंवा न ओळखलं; माझ्या

काव्यावर जीव टाकणारे मला भेटले वा न भेटले, तरी मला काही फरक पडणार नाही...

यहाँ इक खिलौना है इन्सां की हस्ती
ये बस्ती है मुर्दापरस्तों की बस्ती
यहाँ पर तो जीवन से है मौत सस्ती
ये दुनिया अगर मिल भी जाए तो क्या है....

----इथे माणसाचं जीवन एखाद्या खेळण्यासारखं आहे. त्याची फार काही किंमत नाही. हां, एखादी व्यक्ती मेली की मग त्याच्यावर स्तुतिसुमनं उधळायची, तो किती चांगला होता, म्हणत त्याचे गोडवे गायचे, अशी मृतपूजक आहे ही दुनिया! जीवनापेक्षा इथे मृत्यूच स्वस्त आहे. काय करायची अशी दुनिया?

जला दो इसे, फूंक डालो ये दुनिया
मेरे सामने से हटा लो ये दुनिया
तुम्हारी है तुम ही सँभालो ये दुनिया
ये दुनिया....

शेवटी वैतागलेला कवी म्हणतोय, 'आग लावा अशा दुनियेला! दूर करा तिला माझ्या नजरेसमोरून! घ्या; तुमची आहे ना ती? सांभाळून ठेवा या अशा तुमच्या दुनियेला! मला रहायचंच नाही अशा दुनियेत!!

इथे माणसाला किंमत नाही; प्रेम, दोस्ती, प्रामाणिकपणा व सद्गुणांची किंमत नाही; अशी दुनिया साहिरला नकोशी वाटत होती. त्यावरूनच कळतं की त्याला या सर्व गोष्टींबद्दल किती आस्था होती. म्हणूनच त्यानं लिहिलं होतं,

दुखी मन मेरे, सुन मेरा कहना
जहाँ नहीं चैना, वहाँ नहीं रहना....

असं समजायला नको की साहिरने फक्त दुःखी व उदास गाणी लिहिली.

‘अभी ना जाओ छोडकर कि दिल अभी भरा नहीं’ यासारखं तरुण मनाचं प्रेमगीत, ‘जिंदगी भर नहीं भूलेगी वो बरसात की रात’ सारखं स्मृतिव्याकुळ गीत, ‘ये रात ये चाँदनी फिर कहाँ, सुन जा दिल की दास्तों’ सारखं मस्तीभरं गीतही साहिरच्या काव्याचे नमुने म्हणता येतील. ‘धूल का फूल’ चित्रपटासाठी उदात्त संदेश देणारं गीतही त्यानं लिहिलं,

तू हिंदु बनेगा न मुसलमान बनेगा
इन्सान की औलाद है, इन्सान बनेगा...

मालिक ने हर इन्सान को इन्सान बनाया
हम ने उसे हिंदू या मुसलमान बनाया
कुदरत ने तो बख्शी थी हमें एक ही धरती
हम ने कहीं भारत, कहीं ईरान बनाया....

नफरत जो सिखाये वो धरम तेरा नहीं है
इन्सान को रौंदे वो कदम तेरा नहीं है
कुरान न हो जिस में वह मंदिर नहीं तेरा
गीता न हो जिस में वह हरम तेरा नहीं है....

एका माणसाला एक अनाथ मूल सापडतं, त्याला तो आपल्या घरी आणून सांभाळतो. लहान बालकाला कधी माहीत असतं का तो कोण आहे? त्याचा धर्म, त्याची जात? हे सगळं समाज त्याला नंतर शिकवत जातो. मोठा झाल्यावर मग, मुलाला हा तुझा धर्म, तो तुझा नाही, अशी शिकवण मिळते. त्याच्यातला ‘माणूस’ असा मारला जातो. अलीकडे वृत्तपत्रातले मथळे आपल्याला खुनाच्या, बलात्काराच्या बातम्या जातीसह वाचायला मिळतात; याचाच अर्थ माणूस मेला तरी जात शिल्लक राहते!

सृष्टी ने आपल्याला एकच जमीन बहाल केली; पण आपण तिथे सीमा आखल्या. हे सगळं पुसून टाकणारा तू हो, असं हे गीत त्या मुलाला सांगतं. असं मंदिर उभार की ज्यात कुराणालाही वंदन केलं जाईल आणि अशी मशिद बांध की ज्यात गीतेला स्थान व मान असेल. कोणताच धर्म तिरस्कार शिकवणारा नसतो. असं कोणी शिकवलं तर तू तो धर्म मानू नकोस.

समाजातील उच्चनीचतेवर भाष्य करणारी गीतं असोत, कभी कभी मेरे दिल में खयाल आता है, किंवा 'चलो इकबार फिर से अजनबी बन जाए हम दोनों' सारखी भावपूर्ण प्रेम-गीतं असोत, साहिरच्या गीतात ओतप्रोत काव्य असे. एवढंच नाही, तर त्यानं लिहिलेलं 'अल्ला तेरो नाम ईश्वर तेरो नाम' ही तर उत्कृष्ट अशी सर्वधर्मीय प्रार्थना आहे.

जगाला प्रेमधर्माची महती गीतातून सांगणारा साहिर स्वतः मात्र प्रेमापासून वंचितच राहिला. अमृताला तो विसरू शकला नाही; पण पुढे सुधा मल्होत्रा या गायिकेवर त्यानं केलेलं प्रेमही अनुत्तरितच राहिलं. अशा अनुभवातून तो लिहितो,

जाने वे कैसे लोग थे जिन के प्यार को प्यार मिला
हम ने तो जब कलियां मांगी, काँटोका हार मिला....
खुशियों की मंजिल ढूँढी तो गम की गर्द मिली
चाहत के नगमें चाहे तो आहे-सर्द मिली
दिल के बोझ को दूना कर गया जो गमखवार मिला...

---कोण जाणे कसे असतील ते लोक ज्यांच्या प्रेमाला प्रतिप्रेम मिळालं ? आम्हाला तर कळया-फुलांऐवजी काट्यांचेच हार मिळालेत. आनंद शोधला तर दुःखाची धूळ मिळणारे आम्ही! आम्हाला जो भेटला तो आमचं दुःखाचं ओझं दुपटीनं वाढवूनच गेला.

पण साहिर नं हे सगळं सोसूनही जीवनाशी नेहमीच तडजोड केली.

मैं जिन्दगी का साथ निभाता चला गया
हर फिक्र को धुएं में उडाता चला गया...
बर्बादियों का सोग मनाना फिजूल था
बर्बादियों का जश्न मनाता चला गया.....

आपल्या उद्ध्वस्त जीवनालाही उत्सवाप्रमाणे साजरा करणारा साहिर अखेरपर्यंत एकाकीच राहिला. शाहजहान या बादशाहाने ताजमहल बांधून आपल्यासारख्या गरिबांच्या प्रेमाची खिल्ली उडवली आहे, म्हणून आपण तिथे भेटायला नको; असं प्रेयसीला म्हणणारा साहिर तिला कुठेच व कधीच भेटू शकला नाही.

शेवटी त्यानं आपली विरक्ती अशी व्यक्त केली---

तंग आ चुके हैं कश्मकशे-जिन्दगी से हम
ठुकरा न दे जहाँ को कहीं बेदिली से हम...

या जीवनातल्या संघर्षाला कंटाळून गेलोय् आता. आता या जगाला हृदयशून्य असल्याप्रमाणे ठोकर मारावी आणि निघून जावं हेच बरं!

25 ऑक्टोबर 1980 रोजी साहिर या दुनियेतून गेला असं नाही, तर त्याने ही दुनिया आपल्या समोरून दूर केली.

साहिरच्या शायरीबद्दल आणखी कित्येक लेख लिहावे लागतील.....

चंद कलियां निशात की चुनकर मुद्दतों महवे-यास रहता हूं

तुझसे मिलना खूशी की बात सही, तुझसे मिल कर उदास रहता हूं..

--आयुष्याच्या प्रांगणात आनंदाच्या (निशात) थोड्याशाच कळ्या वेचायच्या आणि मग दीर्घकाळ स्वतःला दुःखात बुडवून घ्यायचं, असं चाललयं माझं.

तू आत्ता भेटलीस ही आनंदाची गोष्ट खरी; पण या भेटीनं मी आणखीनच उदास झालोय....

प्रेम आणि साहिर यांची आयुष्यभर चुकामूकच झाली. त्याने लिहिलं,
जाने वो कैसे लोग थे जिनके प्यार को प्यार मिला
हम ने तो जब कलियां मांगी, कांटों का हार मिला!....

1957 च्या प्यासा या चित्रपटात हे गीत गुरुदत्त वर चित्रित केलं गेलं होतं. त्यानं साहिरचा मूड बरोबर उचलून ते साकार केलं, हे सांगायला नकोच. जीवन जसं त्याच्याकडे आलं तसं त्यानं स्वीकारलं होतं.

जिंदगी जुल्म सही, जबर सही, गम ही सही
दिल की फरियाद सही, रूह का मातम ही सही
हम ने हर हाल में जीने की कसम खायी है
अब यही हाल मुकद्दर है तो शिकवा क्यूं हो

---जीवन अत्याचार, अन्याय, जबरदस्ती यांनी भरलेलं असो; हृदयाने तक्रार करावी किंवा आत्माही शोकात बुडावा असं असेल तरी कोणत्याही परिस्थितीत जगायचं अशी मी शपथच घेतली आहे. ही परिस्थिती यावी, हे नशिबातच असेल तर तक्रार का करायची? हे गीत साहिरनं शगुन चित्रपटासाठी लिहिलं होतं. सुमन कल्याणपूर यांनी ते फार छान गायलं होतं.

वक्तने दिया क्या हंसी तोहफा –

शायर कैफी आजमी

Born: 14 January 1919, Azamgarh district

Died: 10 May 2002, Mumbai

केवळ अकरा वर्षांचा एक कवी प्रगल्भ गझल लिहितो; व बेगम अख्तर सारख्या गायिकेची दाद मिळून त्यांच्या आवाजात ती गझल रेकॉर्ड होते यातच कवीच्या प्रतिभेची ओळख पटते! त्या कवीचं नाव कैफी आजमी. आज सगळ्यांना शबाना आजमी हे नाव परिचित असतं; म्हणून सांगायचं की कैफी हे शबानाचे पिता. पण कवी म्हणून आपलं स्वतंत्र व मोठं नाव त्यांनी आधीच कमावलं होतं. पडद्यावरचे नट-नट्या समोर दिसतात; म्हणून तेच भाव खावून जातात. कवी त्यांच्या वर्तुळात, त्यांच्या क्षेत्रात खूप प्रसिद्ध व लोकप्रिय असतात; पण सामान्य लोकांचा मुशायरे, कविसंमेलने यांच्याशी तितका संबंध येत नाही, जितका चित्रपटांशी येतो! म्हणूनच लोकांना कोण किती माहित आहेत यावरून गुणवत्ता ठरत नाही. जर लोकांना सांगितलं की,

वक्तु ने कलरु कडरु हंसी सलतड

तुड रडे न तुड, हड रडे न हड.....

हे गरणं ऐकलं आहे कल? तर उतुतर डेतं, 'हू, हू. ते डलल खूड आवडतं.' तुड गरणुडल कल गलरुकल कुण ऐवठीक डलहलतल असते; डण कवी कुण, संगलतकलर कुण हे ठलऊक नसतं. सलनेडलकं नलवही डनुडलकदल डलहलत नसतं कलंवल आठवत नसतं. आडण सलंगू, तेवुहलक तुडलनल कळतं कल 'वक्तुने कलरु...' के गलतकलर आहेत कलैडल आकडल. खूडशल कलतुरडतलसलठी गलतं व शुरेष्ठ दरुकल कल शलडरल ललहलणलनुडल कलैडल आकडलल कल डल तुडुहललल ओळख करून देणलर आहे.

डेगड अखतर डलंनल गलडलेली, वडलकुडल अकरलवुडल वरुषल कलैडलंनल ललहललेली हलक तल गडुलल---

इतनल तु जलंदगल डें कलसल कल खलल डडे

हंसने से हू सुकून नल रूने से कल डडे.....

हल गडुललकल डतलल, डुहणके डहललल शेर आहे. कवी सलंगतूड, सगळडलंकुडल कलडनलत सुख-दुःखं असतलतक. सुखलने आनंदलत हूणं व दुःखलने अशुरू ढलळणं हे तर डुरतुडेककण करतक असतू. डलत वलशेष असं आहे तरल कलड? हे डलरक सलधलरण कलडन डुललं. डण डुरतुडेकलकुडल कलडनलत केवुहलतरल अशीही वेळ डलडलल डलहलजे कल तुडललल हसणुडलने डनललल शलंतल डलळणलर नलही आणल रडूनही कलन डडणलर नलही. असल कठीण डुरसंग केवुहल आडुषुडलत डेडलल तेवुहलक डलणसलकुडल डुडरुडलकल, सहनशीलतेकल कस ललगेल!

जिस तरह हंस रहा हूं मैं पी पी के गर्म अशक
यूं दूसरा हंसे तो कलेजा निकल पड़े.....

-----मी ज्याप्रमाणे अश्रू पिऊनही हसत राहिलो आहे, तसं वरवरचं हसणं
दुसऱ्याच्या वाटेला आलं तर त्याची अगदी दमछाक होईल!

इक तुम कि तुमको फिक्रे-नशेबो-फराज है
इक हम कि चल पडे तो बहरहाल चल पडे.....

एक तू असा आहेस की जिथे तुला तुझा विकास होण्याची, उच्च-नीच स्थान
मिळण्याची चिंता आहे. स्वतःला उच्च स्थान मिळण्याची शक्यता दिसेल तरच तू त्या
वाटेला जाशील. पण मी असा आहे की ज्या वाटेला जाण्याची आवश्यकता असेल,
त्यानं कोणाचं काही भलं होणार असेल, तर माझा फायदा-तोटा न बघता मी
बिनधास त्या वाटेने जाईन. माझा स्वार्थ मी त्यावेळी बघणार नाही. कोणत्याही
परिस्थितीत जाईन. खरे परोपकारी व समाजकार्य करणारे लोक असे असतात! या
शेरात कैफीचं भविष्यच जणू बद्ध झालं आहे.

साकी सभी को है गमे-तिश्रालबी मगर
मय है उसी की, नाम पे जिस के उबल पड़े.....

मदिरागृहात सर्वानाच अतृप्तीचं दुःख होत असतं. साकी (रसाध्यक्ष)
सर्वानाच मद्यवाटप करत असतो. पण ज्याचं नाव उच्चारल्याबरोबर सुरईतच खळबळ
सुरू होते (मदिराच त्याच्या पेल्यात जाण्यास उत्सुक असते) तोच खरा त्या मदिरेचा

हकदार असतो. लायक असतो. पारितोषिकांची बरसात अनेकजणांवर होत असते; पण ज्यांना पारितोषिक दिल्यावर पारितोषिकाचा सन्मान होतो, त्याचीच प्रतिष्ठा वाढते तीच व्यक्ती खरी गुणवान असते

मुद्दत के बाद उसने जो की लुत्फ की निगाह

जी खुश तो हो गया मगर आंसू निकल पडे....

दुःखाचा काळ सहन केल्यानंतर खूप कालांतराने जेव्हा त्या ईश्वराची कृपादृष्टी आमच्यावर पडली, तेव्हा मन जरा आनंदलं सुद्धा; पण त्याचवेळी डोळ्यातून अश्रूही वाहू लागले. इतकी वाट पाहावी लागावी ना तुझ्या कृपेची! इतकी कठोर परीक्षा घ्यावीस तू आमची? याच शेराचा अर्थ तो शेर प्रेयसीला उद्देशून आहे, असाही घेता येईल. तिने प्रथम बेपर्वाई दाखविली व नंतर प्रेमाने नजर टाकली; मग आधीच्या तिच्या वर्तणुकीचे दुःख तर होणारच नं!

कैफीचा जन्म मिजवाँ (मिजवान) या गावी (जिल्हा आजमगढ, यू.पी.) येथे 14 जानेवारी 1919 या दिवशी झाला. मूळ नाव सय्यद अतहर हुसैन रिज्वी. त्यांचे वडील जमीनदार होते. ते शिकलेले होते. गावात राहून मुलांचे शिक्षण होणार नाही, याकरता त्यांनी बाहेर जाऊन नोकरी करण्याचे ठरवले. अवध येथे त्यांना तहसीलदाराची नोकरी मिळालीही. कुटुंबासाठी त्यांनी लखनौ येथे घर भाड्याने घेतले. चार मोठ्या बहिणी होत्या. पण टीबी मुळे त्या चौघींचे पाठोपाठ मृत्यू झाले. कैफी सर्वात छोटे होते. आजारपणं आणि मृत्यू लहानपणीच पाहिल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्वात एक गंभीरपणा आला. हळू हळू दुःखाबद्दलच आकर्षण वाढू लागलं!

कैफी व त्याच्या भावांना इंग्रजी शिकवल्यामुळे घरावर कोप झाला असाही समज त्यावेळी झाला! पण शिक्षण झाले हे चांगलेच झाले. शाळेतच त्यांच्यामध्ये असणारे नेतृत्व गुण दिसू लागले होते. एकीकडे गझला लिहित होते. पण ब्रिटिश विरोधी (अन्याय-विरोधी) विचारांकडे झुकल्यावर त्यांनी गीत (नज्म) हा फॉर्म स्वीकारला. 1942 साली 'छोडोभारत' या चळवळीशी ते जोडले गेले. त्यांच्या कविता ऐकून 'प्रगतीशील चळवळी'तील लोकांचे लक्ष त्यांच्याकडे वेधले गेले. त्यांना कम्युनिस्ट पार्टीत (लखनौ) सभासद करून घेण्यात आले. प्रगतीशील लेखकांचा सात जणांचा ग्रुप होता. अली सरदार जाफरी, नून. मीम.राशिद, मखदूम, मजाज, जजबी, जानिसार अख्तर व कैफी. नंतर यात साहिर, मजरूह, अहमद नदीम कासमी हे ही सामील झाले. बुलंद आवाजात कविता म्हणणारे कैफी सगळ्यात लोकप्रिय होते व प्रभावशालीही होते.

कम्युनिस्ट चळवळीशी जोडले गेल्यावर कामगार, मजूर यांच्याशी अधिकाधिक संपर्क आला. त्यांची कविता तेव्हा या वर्गाची दुःख सांगू लागली. त्यांना घरं नव्हती . फूटपाथ हेच त्यांचं शयनघर. कवितेत त्यांचं हे दर्शन.

मकान

आज की रात बहुत गर्म हवा चलती है

आज की रात न फुटपाथ पे नींद आएगी

सब उठो, मैं भी उठूं, तुम भी उठो, तुम भी उठो

कोई खिडकी इसी दीवार में खुल जाएगी.....

फूटपाथवर झोपावं लागणाऱ्या मजूर-बांधवांना कवी म्हणत आहे, जागे व्हा; आज वातावरण तापलेलं आहे. झोप येणं शक्यच नाही. सगळे जागे व्हा. मीही तुमच्यासोबतच जागा आहे. आपण जागते राहिलो, तरच या अन्यायाच्या भिंतीत एक न्यायाची खिडकी उघडेल.

ही कविता लिहितांना कवीच्या डोळ्यांसमोर त्या मजुरांचं जीवन होतं, जे बांधकामाचं काम करतात. ज्यांच्या हातांनी विटा, माती, सिमेंटची घमेली वाहून नेली जातात, त्यांनाच, घर बांधून झालं की फूटपाथवर राहावं लागतं. त्यांनी घरं बांधायची, पण ती त्यांच्यासाठी नसतात!

ऑंधियाँ तोड लिया करती थीं शम्में की लवें
जड दिये इसलिये बिजली के सितारे हमने
बन गया कस्र तो पहरे पे कोई बैठ गया
सो रहे खाक पे हम शोरिशे-तामीर लिये.....

पुढच्या कडव्यात कवी म्हणतो, दिव्यांच्या, चिमण्यांच्या ज्योती जोराच्या वाऱ्यामुळे विझायच्या; म्हणून आम्ही—मजुरांनी—विजेचे तारे (तारा) जमिनीत गाडण्याचे श्रम केले. जेव्हा महाल (मोठ्या मोठ्या बिल्डिंग) तयार झाला, तेव्हा तिथे पहारेकरी ठेवला गेला आणि आम्हालाच जाण्यासाठी मज्जाव करण्यात आला. महाल आबाद झाले आणि आम्ही अखंड परिश्रमामुळे मातीवरच झोपूनही गेलो. केवढी ही सामाजिक दरी!

हे दुःख पाहूनच प्रगतिशील लेखकांनी कम्युनिस्ट पक्षाची कास धरली होती. कैफी आजमींची लेखणी जळजळीत शब्दांची पेरणी करत कवितांचे मळे फुलवत होती. त्यांनी स्वतःच म्हटले आहे की, 'मीही प्रथम रोमँटिक कविता लिहित होतो; पण कम्युनिस्ट पार्टीत कारकूनाचं काम व मजूरांमध्ये काम करायला लागलो तेव्हा कळून चुकलं की कवीची नाजुक-साजुक भाषा इथे चालणार नाही. मजूरांच्या हृदयाशी पोहोचेल अशी भाषाच असली पाहिजे. त्यामुळे मी गझल सोडून कवितेकडे (नज्म) वळलो. इन्किलाबी कविता लिहिण्यास गझल उपयोगी ठरली नसती.'

'तेलंगाना' ह्या त्यावेळच्या (1948) कवितेत कैफी म्हणतात,

जईफ मॉए, जवान बहने, झुके हुए सर उठा रही हैं
सुलगती नजरों की आँच में भीगी भीगी पलकें सुखा रही हैं
लहूभरी चोलियों, फटे आँचलों से परचम बना रही हैं
तराने-जंग गा रही हैं.....
जरा पुकार दो बेचैन नौजवानों को
जरा झंझोड दो कुचले हुए किसानों को
इधर से काफिला-ए- इन्किलाब गुजरेगा....

संस्थान विलीन होण्यापूर्वी निजामाच्या राज्यात जेव्हा शेतकऱ्यांवर अन्याय अत्याचार झाले, तेव्हाच्या परिस्थितीचं वर्णन ज्या कवितेत केलं आहे त्याचा हा छोटासा अंश. म्हाताऱ्या माता, तरुण स्त्रिया यांनी आता आपल्या झुकलेल्या माना

वर केल्या आहेत! रक्ताने माखलेल्या चोळ्या व फाटलेल्या पदरांचेही त्यांनी झेंडे केले आहेत; आणि त्या युद्धाच्या म्हणजे क्रांतीच्या पवित्र्यात उभ्या ठाकल्या आहेत.

जरा तरुणांना आवाज द्या. पीडित शेतकऱ्यांना हलवून जागे करा. क्रांतिकारकांचा जमाव येत आहे; सर्वांनी साथ द्या.

अशा तऱ्हेने इन्किलाबी व प्रेरणादायक कवितांनी कैफीनं सर्वांचं लक्ष वेधलं होतं. त्यांच्या शब्दात जोरकसपणा होता; आव्हान होतं. त्यावेळच्या कवींमध्ये ते अत्यंत प्रभावी ठरत असत.

असे असले तरी त्यांच्या चित्रपटगीतातून त्यांचा निराळा रंग पाहायला मिळतो. प्रेमाची, विरहाची गीतं असोत, किंवा प्रासंगिक गीतं असोत, त्यातून त्यांची जीवनदृष्टी डोकावते. प्रगल्भ विचार तसेच तत्त्वज्ञान सहज शब्दबद्ध होते! हे गीत पाहा

देखी जमाने की यारी, बिछडे सभी बारी बारी.....

क्या लेके मिलें अब दुनिया से,

आंसू के सिवा कुछ पास नहीं

या फूल ही फूल थे दामन में,

या कांटों की भी आस नहीं

मतलब की दुनिया है सारी,

बिछडे सभी बारी बारी...

या जगात मैत्रीची बूज कधी कोणी राखतं का? एक एक करून सगळे मित्र सोडून गेले. आता अश्रूंशिवाय जवळ काहीच उरलं नाही; आधी पदरात फुलं होती; तेव्हा सगळे सोबत होते. पण आता काट्यांचीही आशा नाही! हे जग फार मतलबी आहे, स्वार्थी आहे. मी आता एकटा पडलो आहे. असं म्हणत असतांना, नायकाला जगण्याचीही इच्छा राहिली नाही.

उड जा उड जा, प्यासे भँवरे, रस न मिलेगा खवारों में
कागज के फूल जहाँ खिलते हैं, बैठ न उन गुलजारों में
नादान तमन्ना रेती में, उम्मीद की कश्ती खेती है
इक हाथ से देती है दुनिया, सौ हाथों से ले लेती है
ये खेल है कब से जारी; बिछडे सभी बारी बारी....

----हे माझ्या प्राणपक्ष्या, (भृंगा) तू आता उडून जा. इथल्या काट्यांमधे का तुला मरंद (रस) मिळणार आहे? कारण या जगाच्या बागेत फक्त कागदाची फुलेच आहेत. ती खरी नाहीत त्यात व काट्यांत मधुरस नाही. अशा बागेत तू थांबू नकोस. आशा वेडी व मूर्ख असते; ती आपली नाव वाळूतच वल्हविण्याचा प्रयत्न करत बसते! पण आता इथे काही मिळणार नाही. जगाने एका हाताने जे दिलं ते शंभर हातांनी काढूनही घेतलं. दुनियेचा हा खेळ युगांपासून असाच चालू आहे ...तेव्हा आता कसलीही आशा न ठेवता इथून निघून जा....

जीवनाचं हे तत्त्वज्ञान श्रोत्याला मनोमन पटतं व हे गीत त्याच्या हृदयात जाऊन बसतं. मला आठवतं त्या काळी किल्ली देण्याचा फोनो व ही रेकॉर्ड भाड्याने

आणून आम्ही तिची पारायणं करीत असू. फर्ग्युसन कॉलेज शेजारी स्वरविहार नावाचं रेकॉर्डस् चं दुकान होतं; ते आम्हाला सवलतीही देत असत. (ही त्यांची रसिकताच होती!) त्यावेळी कैफी प्रथम माहीत झाले होते. हे गीत कैफी, एस.डी.बर्मन व मोहंमद रफी या तिघांनी साकार केलं होतं.

सामाजिक भान ही कैफी आजमींच्या शायरीची मोठी ताकद होती. समाजात असलेले आर्थिक भेदाभेद त्यांना सहन होत नव्हते म्हणूनच तर त्यांनी कम्युनिझम चा मार्ग पत्करला. समाजाच्या इतर समस्यांवरही त्यांची लेखणी समर्थपणे भाष्य करते.

अपने वतन में आज दो बूंद पानी नहीं,

तो यहाँ जिंदगानी नहीं.....

तोडके सारे रिश्ते नाते, जा तो रहे हैं धूल उडाते

पानी जिस दिन आ जाएगा, लौट आएंगे नाचते-गाते

होगी सुहानी कभी शाम, जो अब सुहानी नहीं.....

प्यासी धरती छोड़ें कैसे, कस्में अपनी तोड़ें कैसे

मरना होगा मर जाएंगे, जीते जी मुंह मोड़ें कैसे

चाहा जो उठना कभी , बात ये दिल ने मानी नहीं.....

पाणी आणि जीवन यांचा अतूट संबंध कवीने एका ओळीत प्रभावीपणे स्पष्ट केला आहे. दुसऱ्या कडव्यात कवी म्हणतो ते लक्षात गेण्याजोगं आहे. पाण्याविना जमीनही व्याकूळ असतांना तिला सोडून जायचं तरी कसं? तिच्याशी घेतलेल्या

आणाभाका विसरायच्या? तिच्यासाठी मरावं लागलं तरी चालेल. स्वतःचं जीवन संपवावं , असं सुद्धा वाटून गेलं; पण मनाला ते पटलं नाही. परिस्थिती कधीतरी बदलेलच, तेव्हा नाचत-गात परत येणारच आहेत.

हे गीत 'दो बूंद पानी' या चित्रपटासाठी (1971) कैफींनी लिहिलं होतं. गीत चित्रपटासाठी असलं तरी ती एक आशयघन कविता आहे, हे वाचकांनी लक्षात घ्यायचं आहे. एकूणच कैफींच्या चित्रपट-गीतांतही वाङ्मयीन मूल्ये असत.

वतन, आपला प्रिय देश , हा विचार मनात आला की मन देशभक्तीने भरून येतं. 'हकीकत' (1964) या चित्रपटासाठी कैफींनी लिहिलेलं गीत कोण विसरू शकेल?

कर चले हम फिदा जानो-तन साथियों,
अब तुम्हारे हवाले वतन साथियों,
जिंदा रहनेके मौसम बहुत हैं मगर,
जान देने की रत रोज आती नहीं
हुस्न और इश्क दोनों को रुस्वा करे,
वो जवानी जो खूं में नहाती नहीं
आज धरती बनी है दुल्हन साथियों,
अब तुम्हारे हवाले वतन साथियों...
खींच लो अपने खूं से जमीं पर लकीर,
इस तरफ आने पाए न रावन कोई

तोड दो हाथ अगर हाथ उठने लगे,
छू न पाए सीता का दामन कोई
राम भी तुम, तुम्हीं लक्ष्मण साथियों,
अब तुम्हारे हवाले वतन साथियों...

या गीतात आणखीही दोन कडवी आहेत; सगळीच अर्थपूर्ण आहेत. मात्र विस्तारभयास्तव इथे दोनच दिली आहेत. या चित्रपटाला मदनमोहन यांचं संगीत होतं व हे गीत मोहम्मद रफीनं गाऊन अजरामर करून ठेवलं आहे. 'हकीकत' चित्रपटाचे दिग्दर्शक होते चेतन आनंद. चेतन आनंद त्यावेळी कैफीजीं कडे गेले व त्यांना म्हणाले,

'ही वॉर-फिल्म आहे; माझ्या या फिल्मसाठी तुम्हीच गाणी लिहायची.'
यावर कैफी म्हणाले,

'बघ बाबा, इंडस्ट्री मध्ये तर मला 'अनलकी गीतकार' (Unlucky) मानलं गेलं आहे; मी गाणी लिहिलेली फिल्म चांगली चालत नाही...'

'मला सुद्धा अनलकी डायरेक्टरच म्हणतात; चल, आपण एकत्र येऊन आपले सितारे चमकवू या!'---चेतन आनंद.

-----आणि चित्रपट तयार झाला; चांगला चालला देखील. गाणी विलक्षण लोकप्रिय झाली. अनलकी चा धब्बा पुसून गेला. हा डाग लोकांनी उगीचच लावला होता. कागजके फूल पहिल्या 'रन' ला फारसा चालला नाही हे खरं; पण या

चित्रपटाची लज्जत कालांतराने लोकांना कळली.उच्च अभिरुची असणाऱ्या सर्व थरातील लोकांनी हा चित्रपट त्याच्या गुणवत्तेमुळे उचलून धरला! गाणी आधीच लोकप्रिय झाली होती. चेतन आनंद यांच्याकडे 'हकीकत' चित्रपटासाठी पैसे नव्हते, तेव्हा नशिबाने एका मित्राच्या माध्यमातून त्यांना चंदीगढ (पंजाब) सरकारकडून तब्बल दहा लाख रुपये, त्याकाळी मिळाले होते! तसं कोणीच अनलकी ठरलं नाही. हकीकत च्या आधी 1964 मध्ये याच दोघांनी 'हीर रांझा' (जुना) काढला होता. त्याचे संवाद व गीतं कैफींची होती; आणि पटकथा व दिग्दर्शन हे चेतन आनंद यांचं होतं. 'मुहाफिज' नावाचा एक चित्रपट आला होता त्यात शशि कपूर यांनी एका शायराची भूमिका केली होती. त्यात त्यांचा 'गेट-अप' कैफींसारखाच ठेवला गेला होता. अशी होती त्यांची लोकप्रियता. बाकी इतर काही साम्य नव्हतं.

जीवनाचं तत्त्वज्ञान नुसतं समजून चालत नाही, तर ते अंगी बाणवावं लागतं; आचरणात आणावं लागतं....

मिले न फूल, तो कांटों से दोस्ती कर ली

इसी तरह से बसर हमने जिंदगी कर ली....

----फुलं मिळण्याची इच्छा आम्हाला जरूर होती; तशी आमची पात्रताही होती. पण नाही मिळाली फुलं! म्हणून काय रडत बसायचं काय? आता आम्ही काट्यांशीच मैत्री करून टाकली आणि कसंतरी जीवन सुकर केलं, व्यतीत केलं.

अब आगे जो भी हो अंजाम देखा जाएगा

खुदा तराश लिया, और बंदगी कर ली...

या गझलेचा हा दुसरा शेर. पहिल्या ओळीत, आता परिणाम काही का होईना; पुढेचं पुढे पाहू असं कवीनं सांगून ठेवलं. पण कशाचा परिणाम ? असं काय केलं होतं कवीनं? ते त्यानं दुसऱ्या ओळीत सांगितलं आहे. खुदा तराश लिया...ईश्वर दगडातून कोरून काढला; याचा अर्थ खुदाची मूर्ती तयार केली. एवढंच नाही तर कवी त्या मूर्तीची आराधनाही करू लागला! आता ही गोष्ट तर पूर्णपणे इस्लाम विरोधी आहे. खुदाला मानणारे लोक मूर्तिपूजेच्या पूर्ण विरोधात असतात. म्हणून कवी म्हणतो की मी परंपरेविरुद्ध तर वागलो; पुढे काय होईल ते पाहायचं.

चित्रपटाच्या संदर्भात अर्थ असा निघतो, की दगडासारख्या, प्रतिसाद न देणाऱ्या, प्रेयसी वर प्रेम केलं तिला प्रेमाची फुलं वाहिली. एकप्रकारे मूर्तिपूजाच केली! अशा प्रेमाचं फलित काय व्हायचं ते होवो. पुढे पाहाता येईल. पण मी तिच्यावर प्रेम करणं सोडणार नाहीच.

नजर मिली भी न थी और उनको देख लिया

जुबॉ खुली भी न थी और बात भी कर ली....

प्रेयसी जर मूर्तिसारखीच असेल , तर नजर कशी मिळवणार? पण तरी ह्यानं तिला पाहून घेतलं आणि न बोलताही बोलून घेतलं. डोळे आणि ओठ बंद! तरी

दोघात संभाषण झालं तरी कसं ?पण झालं, असं कवी म्हणतोय. (अर्थात हा ही शेर ईश्वराला उद्देशून आहे, असे समजले, तर हे सहज शक्य आहे.)

इथे मला एक पारंपारिक प्राचीन गीत आठवतं आहे.

दुतोंडी हरिणी पाण्यावर आली; मुखविण पाणी प्याली रे...

चिंचेच्या पानावर देऊळ रचिले, आधी कळस मग पाया रे...

हरिणीला दोन तोंडे होती तरीही ती तोंड न लावता पाणी प्यायली; आणि चिंचेच्या छोट्या पानावरही देऊळ रचता येतं, तेही कळस आधी व पाया नंतर बांधायचा! कविकल्पनेत काहीही शक्य असतं, हेच खरं. मात्र या पारंपारिक गीताला काही आध्यात्मिक अर्थ आहे, असे म्हणतात.

वो जिनको प्यार है चाँदी से, इश्क सोने से

वही कहेंगे कभी ,हमने खुदकशी कर ली.....

---ज्यांना फक्त संपत्ती प्यारी आहे, सोनं-चांदी या पलीकडे ज्यांना जगात दुसरं काहीच दिसत नाही, त्यांना एक दिवस पटेल की आपला दृष्टिकोण चुकीचा होता. संपत्ती हेच सर्वस्व नाही. पण तसं समजून आपणच आपला घात करून घेतला!

कैफीचं हे गीत अनोखी रात (1968) या चित्रपटासाठी लिहिलेलं होतं व त्याला रौशन यांनी संगीत दिलं होतं. मोहंमद रफी यांनी ते तन्मयतेनं म्हटलेलं आहे.

आणखी एक मूल्य माणूस नेहमी जपत आला आहे. आपल्या दुःखाचं कधी प्रदर्शन करायचं नाही. ते लपवायचं. मग त्यासाठी काय करावं लागतं?

तुम इतना जो मुस्कुरा रहे हो;
क्या गम है जिसको छुपा रहे हो?...

आखों में नमी, हंसी लबोंपर;
क्या हाल है क्या दिखा रहे हो!.....

बन जाएंगे जहर पीते पीते;
ये अशक जो पीते जा रहे हो....

जिन जखमों को वक्त भर चला है;
तुम क्यों उन्हें छेडे जा रहे हो?....

रेखाओं का खेल है मुकद्दर;
रेखाओं से मात खा रहे हो.....

----तू इतकी हसते आहेस, तेही मुद्दाम! यावरूनच वाटतं की त्या मागे काहीतरी दुःख दडलेलं आहे, ते तू लपवू पाहात आहेस. डोळे ओलावलेले आणि ओठांवर स्मित; तुझी मनःस्थिती तू झाकण्याचा प्रयत्न करते आहेस. दुःखाचे अश्रू लपवून पिता पिता त्या अश्रूंचं विष होऊन जाईल, जे तुझा नाश करेल. काळ सगळ्या जखमा भरून काढत असतो; तू का त्या जखमांना पुनःपुन्हा उकरत राहिली आहेस? शेवटी जे नशिबात असतं ते होतं; पण तू नशिबापुढे हरलीस असं का समजत आहेस?

‘अर्थ’ (1982) सारखा सुंदर चित्रपट, त्यात शबाना आजमीसारख्या मातब्बर नटीवर चित्रित केलेलं हे कैफीचं गीत न विसरण्यासारखं आहे.

‘पाकीजा’ हा चित्रपट म्हणजे कमाल अमरोही ला पडलेलं स्वप्न होतं असं म्हणतात. तो चित्रपट होताही तसाच! पण त्यात वापरलेलं मुख्य गीत हे खरंतर ‘स्वप्नगीत’ होतं! या गीतामुळे त्या स्वप्निल वातावरणाचा सुंदर असा परिपोष झाला होता. ते गीत कैफी आजमींचच होतं.

चलते चलते ...

यूं ही कोई मिल गया था सरे-राह चलते चलते

वहीं थमके रह गई है मेरी रात ढलते ढलते...

जो कही गई न मुझसे, वो जमाना कह रहा है

कि फसाना बन गई है , मेरी बात टलते टलते...

शबे-इन्तजार आखिर कभी होगी मुख्तसर भी

ये चिराग बुझ रहे हैं, मेरे साथ जलते जलते...

----जीवनाच्या प्रवासात असंच कुणीतरी भेटलं! त्या भेटीचा प्रभाव माझ्यावर एवढा पडला की माझा पुढचा प्रवास अडकूनच राहिला. मी त्या भारावलेल्या क्षणापाशीच तिथे थांबून राहिले; जणू वाटच तिथे संपली.

जे मला माझ्या तोंडून सांगता आलं नाही; त्याबद्दलचे तर्क-कुतर्क करून लोक माझ्या मौनाच्या निरनिराळ्या कहाण्या रचत आहेत. मात्र मी ज्याची वाट पाहात आहे तो अजून खूप दूर आहे...

पण मला आशा आहे, की हा विरहाचा काळ, एखाद्या अंधाच्या रात्रीसारखा असणारा काळ हा कधीतरी नक्कीच संपेल! ही वियोगाची रात्र संपेल. पाहा ना, माझ्याबरोबर रात्रभर जळून आता हे दिवेही विझले आहेत. म्हणजे प्रभात जवळ आली आहे...मला तो भेटणार आहे! या गाण्याचे संगीतकार होते गुलाम मोहम्मद. त्यांनी दिलेली चाल व या गाण्याचे चित्रीकरण प्रेक्षकाला स्वप्नाच्या जगात घेऊन जातात. मीनाकुमारीचं मुजरा-नृत्य, त्यातही तिच्या चेहऱ्यावरची विरहव्याकुळता पाहून आपल्याला वाटतं की त्या दोघांची आता लवकर भेट व्हावी; जशी या गीतात शब्द आणि सुरांची झाली आहे!

कैफी आजमी यांना हिंदी सिनेमासाठी गीत लिहिण्याची संधी 1951 साली 'बुझदिल' या चित्रपटात मिळाली. त्यांचं पहिलं गीत होतं 'रोते रोते गुजर गई रात रे । आई याद तेरी हर बात रे ॥ पण ज्या गाण्याने त्यांना खूप लोकप्रियता मिळवून दिली, व जे गाणं खूप गाजलं, ते होतं 'लालारुख' (1959) या चित्रपटातलं. वास्तविक या गाण्याची चित्रपटातील सिच्युएशन किंवा हे गाणं ज्यांच्यावर चित्रित झालं ते कलाकार अगदी सामान्य व अनोळखी होते. पण हे गाणं, खय्याम ची चाल व रफीचं ते उडत्या चालीत गाणं याचा मेळ इतका सुंदर होता की लोकप्रियतेसाठी दुसऱ्या कशाचीच जरूर भासली नाही!

है कली कली के लबपर तेरे हुस्न का फसाना

मेरे गुलसितों का सबकुछ तेरा सिर्फ मुस्कुराना.....

ये खुले खुले से गेसू, उठे जैसे बदलियाँ-सी

ये झुकी झुकी निगाहें, गिरे जैसे बिजलियाँ-सी
तेरे नाचते कदम में है बहार का खजाना...
तेरा झूमना मचलना, ये नजर बदल-बदल के
मेरा दिल धडक रहा है, तू लचक संभल संभल के
कहीं रुक न जाए जालिम, इसी मोड़पर जमाना....

मद्यालयात नृत्य करणाऱ्या त्या सुंदरीचं, तिच्या सौंदर्याचं वर्णन या संपूर्ण गीतात आहे.

----माझ्या बागेतली प्रत्येक कळी तुझ्या सौंदर्याबद्दलच बोलत आहे. कारण माझ्या बागेतल्या एकूण एक फुलांचं हास्य एकत्रित केलं तर त्याची बरोबरी करायला तुझं एक छोटंसं स्मित पुरेसं आहे! तुझे मोकळे केस जणू तरंगते मेघच आहेत; आणि तुझ्या झुकलेल्या नजरेतून जणू विजाच चमकत आहेत! तुझ्या पावलांनी बहार (वसंत ऋतू) च जणू नृत्य करत आहे.

----- तुझ्या डोळ्यांचे विभ्रम दाखवत तुझं हे गिरक्या घेणं, लचकणं , मुरडणं हे जरा सांभाळून कर गडे! ते पाहूनच माझं हृदय धडधडतंय. तुझ्या या गोड हालचाली बघून आम्हीच काय, सगळं जगच भान विसरून इथं, या वळणावर थांबून राहिल.

‘हिंदुस्तानकी कसम’ (1973) मध्ये प्रेयसीच्या सौंदर्याचं संयमित वर्णन प्रियकर कसे करत आहे पाहा---

हरतरफ अब यही अफसाने हैं ।
हम तेरी आंखों के दीवाने हैं...
कितनी सच्चाई है इन आखों में ।
खोटे सिक्के भी खरे हो जाए
तू जरा प्यार से देखे जो इधर ।
सूखे जंगल भी हरे हो जाए
बाग बन जाए जो वीराने हैं.....

तुझ्या डोळ्यातला खरेपणा पाहून खोटी नाणीसुद्धा खरी होऊन जातील!
ही तुलना फार अलंकारिक आहे. इथे खोटे सिक्के म्हणजे खोटी वागणारी माणसं. ती
सुद्धा तुझ्याशी खोटं वागू शकणार नाहीत, असा अर्थ! तू एक नजर टाकलीस तर ही
उजाड जंगलंही हरीभरी होऊन जातील; आणि ओसाड जागा, बागा होऊन जातील.
कैफींनी केलेलं डोळ्यांच्या सौंदर्याचं वर्णन इतरत्र क्वचितच सापडेल. हे गीत मन्ना डे
यांनी मदन मोहन यांच्या संगीतदिग्दर्शनामध्ये गायलं होतं.

स्त्रीला तिच्या सौंदर्यापुरतं ओळखलं जावं हे मात्र कैफींना मंजूर नाही.
त्यांच्या मनात स्त्रीचं स्थान खूप उच्च आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत तिला असलेल्या
दुय्यम स्थानाचा ते निषेध करतात. त्यांची 'औरत' ही कविता त्या दृष्टीने वाचायला
हवी.

उठ मेरी जान! मेरे साथ ही चलना है तुझे
--लडखडाएगी कहाँतक कि संभलना है तुझे....

गोशे-गोशे में सुलगती है चिता तेरे लिये
फर्ज का भेस बदलती है कजा तेरे लिये
कहर है तेरी हरइक नर्म अदा तेरे लिये
जहर-ही-जहर है दुनिया की हवा तेरेलिये
रुत बदल डाल अगर फूलना- फलना है तुझे
उठ मेरी जान! मेरे साथही चलना है तुझे....

कद्र अबतक तेरी तारीख ने जानी ही नहीं
तुझमें शोले भी है बस अशक-फिशानी ही नहीं
तू हकीकत भी है दिलचस्प कहानी ही नहीं
तेरी हस्ती भी है इक चीज जवानी ही नहीं
अपनी तारीख का उनवान बदलना है तुझे
उठ मेरी जान! मेरे साथ ही चलना है तुझे....

स्वतःच्या पत्नीला किंवा प्रियेला संबोधन केलेलं असलं तरी ही कविता
संबंध स्त्री-जमातीला उद्देशून आहे.

ऊठ! स्त्रिये, ऊठ! आता तुला माझ्या बरोबरच चालायचं आहे. मागे राहायचं
नाहीए. कितीदिवस तू अशी अडखळत चालणार आहेस? आता तुला सावरायला
हवं; आत्मविश्वासानं व खंबीरपणे माझ्या बरोबरीनं पावलं टाकायला हवीत.
घरातल्या (समाजातल्या) कोपऱ्या-कोपऱ्यात तुझ्यासाठी चिता पेटवून ठेवलेली
असते; कर्तव्याचा पोशाख घालून साक्षात मृत्यूच तुझ्यासोबत वावरत असतो. तुझी

मृदू -हळुवार वागणूक तुझ्याच विनाशाला कारण ठरत आहे. या जगाची हवा तुझ्यासाठी विषारी झालेली आहे. जर तुला फुलायचं असेल, जीवनाकडून काही फळ अपेक्षित असेल तर हे वातावरण, हा ऋतू तूच आता बदलून टाक. कारण तुला आता पुरुषाबरोबर चालायचं आहे.

इतिहास सांगतो, की पूर्वी तुझी कदर कोणीच केली नाही. तुझ्यामध्ये सुद्धा धगधगता जोश आहे, कर्तृत्व दाखविण्याची आग आहे; तू काही फक्त अश्रू ढाळण्यासाठी जन्माला आली नाहीस. तू एक वास्तव जीवन आहेस, तुला अस्तित्व आहे. तारुण्य ही एकच तुझी खूण नाही. तुला आता आपल्या इतिहासाचं शीर्षक बदलायचं आहे. आता तुला पुरुषासारखी पावलं टाकायची आहेत. ऊठ! जागी हो. स्वतःचं सामर्थ्य ओळख!

एकापेक्षा एक सुंदर आशयघन कविता, ही कैफींनी उर्दू वाङ्मयाला दिलेली देणगी आहे. त्यांचे पुढील पाच संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. झंकार (1945); आखिर-ए-शब (1947); आवारा सज्दे (1973); मेरी आवाज सुनो (1974); सरमाया (1992).

त्यांना अनेक प्रतिष्ठेचे पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. आवारा सज्दे या त्यांच्या काव्यसंग्रहाला साहित्य ऍकेडमी ऍवॉर्ड मिळाला आहे. सोव्हिएट लँड नेहरू ऍवॉर्ड; आफ्रो-एशियन रायटर्स असोसिएशन कडून 'लोटस ऍवॉर्ड', राष्ट्रीय एकात्मता यासाठी प्रेसिडेंट ऍवॉर्ड, याशिवाय महाराष्ट्र सरकारकडून 'ज्ञानेश्वर ऍवॉर्ड' व भारत सरकारकडून पद्मश्री हे त्यातील काही प्रमुख पुरस्कार आहेत. 2002मध्ये त्यांना

साहित्य ऍकेडमी ची फेलोशिप देण्यात आली. हा फार मोठा सन्मान समजला जातो. खुशवंत सिंग यांनी कैफींना 'उर्दू शायरीचा बादशहा' असा किताब दिला आहे!

पत्नी शौकत आजमी याही नाटक-अभिनेत्री आहेत. या दोघांनी एकमेकांना जिव्हाळ्याची व प्रेमाची साथ दिली. आपले कमावलेले सर्व पैसे कैफी कम्युनिस्ट पार्टीला देत असत. पार्टी त्यांना दरमहा चाळीस रुपये देत असे. पण या कुटुंबाने कधीही तक्रार केली नाही. मिजवान मधील स्त्रियांना स्वतःच्या पायांवर उभं राहता यावं यासाठी कैफींनी कपडे शिवण्याचा आणि कशिदाकारीचा व्यवसाय सुरू करून दिला; तो आजही अनेक स्त्रियांना रोजी रोटी देत आहे. तीन-तलाक-पीडित स्त्रियांना यामुळे दिलासा मिळत आहे. स्वतःच्या गावाशी कैफींचं घनिष्ठ असं नातं होतं.

वडिलांचा समाज-कार्याचा वारसा शबाना आजमी यांनी पुढे चालवला आहे. समज आल्यापासून शबानाला त्यांनी स्वतंत्र विचार करायला शिकवलं होतं. आपला मार्ग आपण निवडण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं होतं. आत्मविश्वास जागवला होता.

कैफींना 'माउंट ब्लांक' हे पेन फार आवडायचं. तशी अनेक पेनं त्यांनी जमविली होती. त्यानंच ते आपली शायरी लिहायचे. शबाना म्हणतात, 'जिनकी कथनी और करनी एक जैसी होती है, ऐसे लोग दुनिया में बहुत कम होते हैं. मेरे अब्बा उनमें से एक थे.' खरंच आहे त्यांचं म्हणणं. महानतेचं ते एक लक्षण आहे.

कैफींच्या खूप गीतांचा, कवितांचा परामर्श घ्यायचा अजून बाकी आहे.
त्यांच्या काही सुंदर व अजरामर गीतांचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही.

प्यास कुछ और भी भडका दी झलक दिखला के (लालारुख); बैठे है रहगुजर
पर दिल का दिया जलाए (चालीस दिन); तुझे मिली रौशनी, मुझको अंधेरा (अपना
हाथ जगन्नाथ); जाने क्या ढूंढती रहती है ये आंखें मुझमें (शोला और शबनम); मैं ये
सोचकर उसके दर से उठा था (हकीकत); या दिल की सुनो दुनियावालो (अनुपमा)

यादी किती वाढवायची? कैफींची गाणी आपल्या आयुष्याच्या अनेक
क्षणांची साक्षी आहेत!

ती गाणी, त्यांच्या कविता (नज्में) सतत आपल्याबरोबर राहतील.

2018 हे त्यांचं जन्मशताब्दि वर्ष आहे. नव्वद वर्षे त्यांचं माऊंट ब्लांक
पेन आपल्यासाठी लिहित होतं! त्यांची आठवण मनातून कधीच पुसली जाणार नाही.
आपला हा ठेवा आपण असाच जपू या.

10 मे 2002 ला कैफी आजमींनी पृथ्वी सोडली व एक तेजःपुंज तारा
आकाशात आगळ्या वेगळ्या तेजाने चमकू लागला!!

प्रेमकवी फिराक गोरखपुरी

Born: 28 August 1896, Gorakhpur

Died: 3 March 1982, New Delhi

हैरों हुए न थे जो अपने तसव्वुर में कभी
तस्वीर हो गए तेरी तस्वीर देखकर...

आपल्या प्रेयसीच्या सौंदर्याचं वर्णन करतांना शायर फिराक गोरखपुरी आपल्या अनोख्या शैलीत म्हणतात, तुझ्या सौंदर्याची नुसती कल्पना करून मी इतका आश्चर्यचकित झालो नव्हतो: पण मी तुझी प्रतिमा (फोटो) पाहिली आणि अचंब्याने मीच इतका स्तंभित झालो की माझी जणू निश्चल प्रतिमाच झाली ! लोकांचंही असंच होत असणार ! तेही-कुणीही-तुझं सौंदर्य पाहून अवाक् होणारच ! काही म्हणण्यासारखं त्यांना सुचणारच नाही. त्यांचेच पुतळे होऊन जातील.

प्रेमिकेचं वर्णन करतांना उर्दू शायरीत अतिशयोक्ती अलंकाराचा सुंदररीत्या वापर केलेला अनेकदा आढळतो. प्रेम आणि सौंदर्य हे तर शायरीचे मूलभूत विषय आहेतच. इथे फिराक गोरखपुरींचा 'अंदाजे बर्यो' मात्र 'और'च आहे, यात शंका नाही. फिराक यांना प्रेमकवी म्हटलं जात होतं. अर्थात त्यापलीकडेही

त्यांची शायरी सामाजिक, तात्त्विक, अध्यात्मिक अशा गहन विषयांचाही परामर्श घेते.

प्रेमकवी फिराक यांना 'विसाव्या शतकातील गालिब' असं म्हटलं जातं. एका अर्थानं ते युगप्रवर्तक कवी होत. तसं तर, प्रेम, सौंदर्य, मीलन, विरह हे उर्दूशायरीचे पारंपारिक विषय, हे वर आलंच आहे. पण या विषयांना परंपरागत ढाच्यातून फिराकनं बाहेर काढलं. त्यापूर्वीची शायरी ही कोठ्याच्या आसपासच फिरणारी असे. किंवा प्रेमिका आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या त्या 'मजबूर' नायकाला नेहमी दुःख देऊन तळमळत ठेवणारी, कठोर अशी असे. प्रियकरालाही प्रेम करणं व आपलं दुःख चोवीस तास गोंजारत बसणं यापलीकडे काही कामच नव्हतं का, असं वाटण्यासारखं चित्र असे. हे चित्र फिराकने बदललं. त्यांच्या मते दोन प्रेमी यांनी फक्त भावुक असून चालणार नाही, तर सच्चेपणा व प्रामाणिकपणा हे दोन महत्त्वाचे गुणही त्यांच्याजवळ हवेत. परस्परांच्या सद्गुणांबाबत त्यांना आस्था असायला हवी. फिराकच्या शायरीत अशीच अपेक्षा करणारे प्रेमी दिसतात.

कहाँ का वस्ल ! तनहाई ने शायद भेस बदला है

तेरे दमभर के आ जाने को हम भी क्या समझते हैं....

--तू आलीस ते काही क्षणांसाठी ! येऊन निघूनसुद्धा गेलीस ! याला काय 'येणं' म्हणायचं? जणू माझं एकटेपणच वेष पालटून (तुझ्या रूपानं) मला भेटायला आलं होतं ! हे कसलं मीलन (वस्ल)? तू माझा विचारच केला नाहीस !

कवीने फक्त 'आना' असा शब्दप्रयोग न करता 'आ-जानेको' असं म्हटलं,
यातूनही तिचं लगेच निघून जाणं अधोरेखित होतय्.

माणसाच्या भावभावनांचं अतिशय सूक्ष्म निरीक्षण फिराक यांच्या
काव्यात दिसून येतं.

थी यूं तो शामे-हिज्र मगर पिछली रात को
वो दर्द उठा 'फिराक' कि मैं मुस्करा दिया....

ते म्हणतात, की ती विरहाचीच रात्र होती. 'यूं तो' यावरून स्पष्ट होतं की
नेहमीसारखीच विरहाची रात्र. वारंवार तशी रात्र नायक (मी) भोगतच आहे. मग
याच विरह-रात्री काय असं विशेष घडलं? ते असं, की हृदयात दुःखाची अशी कळ
उठली की त्याला(मला) हसूच आलं !! वेगळेपण इथे आहे. प्रत्येकाला हा अनुभव
केव्हा ना केव्हा आलेलाच असतो. अतिदुःखानं अश्रू येण्याऐवजी हसू येतं ! वाटतं 'हे
एवढंच सोसायचं राहिलं होतं; तेही समोर आलं'. अतिशय सूक्ष्म भावना आहे ही,
जी कवीनं नेमकेपणे टिपली आहे. हिज्रकी रात हे प्रातिनिधिक शब्द आहेत. कुठलंही
संकट, कुठलाही आघात असा अर्थ घ्यायचा.

28 ऑगस्ट 1896 ला गोरखपूर येथे जन्मलेले फिराक यांचं मूळचं नाव
रघुपति सहाय. गोरखप्रसाद 'इबरत' हे त्यांचे वडील एक वकील व शायरसुद्धा होते.
14-15 व्या वर्षी रघुपतीला आपल्या वडिलांचं शायरीच्या हस्तलिखित मिळालं;
आणि त्यातूनच शायरीचा षौक निर्माण झाला. हे वेड इतकं वाढलं की एकटं राहून
शायरी वाचणं व त्याबरोबरच स्वतः शेर लिहिणं सुरू झालं. अत्यंत कुशाग्र बुद्धी

असल्यामुळे शिक्षणातही मागे नव्हते. त्यावेळी बी.ए. उत्तम पास झाल्यावर लगेच डेप्युटी कलेक्टरची नोकरी मिळाली. पण ती न स्वीकारता ते काँग्रेसच्या आंदोलनात भाग घेऊ लागले; जेलची वारीही झाली. नंतर नेहरूंसह काँग्रेसचे अंडर-सेक्रेटरी म्हणून अनेक वर्षे काम केले. पुढे एम.ए. झाले. कानपूरमध्ये काही वर्षे कॉलेजमध्ये उर्दू शिकवल्यानंतर अलाहाबाद युनिव्हर्सिटी मध्ये इंग्रजी चे प्रोफेसर झाले व तिथूनच रिटायर झाले.

मघाशी विरहाच्या रात्रीचा शेर आपण वाचला; त्याउलट हा शेर पाहा---

थोडी देर के मिलने की पहले शिकायत रहती थी
देर तक अब रहते हैं जो साथ, कुछ घबरासे जाते हैं...

---पूर्वी थोडा वेळच आम्ही भेटत होतो तेव्हा मी तक्रार करायचो की 'बस्? इतकाच वेळ तू थांबलीस माझ्याबरोबर?' आणि आता, उशीरापर्यंत (जास्त वेळ) जेव्हा ती थांबू लागली तेव्हा मात्र माझा जीव घाबरायला लागतो !

आहे ना गंमत? एखादी गोष्ट मिळत नसते तेव्हाच तिचं अप्रूप वाटतं. तीच आधिक्यानं मिळायला लागली की जीव उबून जातो. एक मराठी शेर आठवला,

अतीही सुगंधी नसावीत नाती
पुढे येत जाते शिसारी वगैरे...(वैभव जोशी)

फिराकनं मनोव्यापाराचं बारकाईनं चित्रण केलं आहे, तसंच या कवीनंही केलंय.

हम-आहंगी भी तेरी दूरी-ए-कुर्बतनुमा निकली
कि तुझसे मिलके भी मुझसे मुलाकातें नहीं होतीं....

---तू जरी जवळ असलीस तरी त्या सान्निध्यातही एक प्रकारचा दुरावाच असतो आताशा.

आपलं हे भेटणं, या खऱ्या अर्थानं भेटी नसतातच मुळी.

या प्रेमकवीनं प्रेमाची गोळाबेरीज कशी केलीय तेही पाहा---

उम्मीदो-यास, वफा-ओ-जफा, फिराक-ओ-विसाल
मसाइल इश्क के इनके सिवा कुछ और भी हैं?....

---आशा-निराशा, निष्ठा किंवा अ-निष्ठेचे अत्याचार, वियोग किंवा मीलन या मधील समस्या याशिवाय प्रेमात असतंच काय दुसरं?

असं असलं तरीही.....तरीही फिराक हा प्रेमकवी काय म्हणतो ?---

कोई समझे तो एक बात कहूं
इश्क तौफीक है, गुनाह नहीं....

---माझ्या या म्हणण्याचा अर्थ तुम्हाला समजला तर पाहा; प्रेम सामर्थ्य देतं; ती एक ऊर्जा आहे ! प्रेम करणं हा काही गुन्हा नाही.

आपण पाहतोच की प्रेमी जीव एकमेकांसाठी घरदार सोडून, समाजाची किंवा धर्मजातींची बंधनं तोडूनही एकरूप होतातच. 'चंद्र-तारेही तुझ्यासाठी तोडून आणीन' हे वाक्य शब्दशः घ्यायचं नसतं; तर प्रेम परस्परांसाठी कुठलंही साहस करायचं सामर्थ्य देतं असा गर्भितार्थ घेतला पाहिजे.

शबे-विसाल के बाद आईना तो देख जरा
तेरे जमाल की दोशीजगी निखर आई है....

---प्रिये, मीलनाची रात्र मिळाली हे भाग्यच आपलं ! त्या नंतर तू स्वतःचा चेहरा तर आरशात बघ. तुझ्या सौंदर्याला एक वेगळीच झळाळी आली आहे !

मीलनाबद्दलही उघड लिहिणाऱ्या या कवीचे तात्त्विक शेरही किती उत्कट असतात, वाचू या---

तू एक था मेरे अशआर में हजार हुआ
इस इक चिराग ने कितने चिराग जल उट्टे....

---- तू एकच होतास; पण मी तुला माझ्या शेरांमध्ये (काव्यात) गुंफलं आणि शेराशेरातून मला तुझं दर्शन झालं. एकदाच मला तुझा साक्षात्कार झालास आणि मला ठायी ठायी तू दिसू लागलास ! एकाची हजार रूपं झाली. एका दिव्याने जणू हजारो दिवे उजळले. प्रतेकात परमेश्वर पाहिला पाहिजे, असं आपली शास्त्रं

आपल्याला सांगतातच. एकोऽहं बहुस्याम्. ती समज आली तर एका ज्ञानदिव्याने
असे अनेक दिवे पेटतात ना !

प्रेम या विषयाबरोबरच फिराकच्या शायरीत गूढ चिंतनही प्रामुख्याने
दिसतं, असं प्रकाश पंडित यांनी लिहून ठेवलं आहे.

कैद क्या रिहाई क्या है हमीं में हर आलम
चल पडे तो सहारा है, रुक गए तो जिन्दा है....

कैद किंवा स्वतंत्रता या दोन्ही गोष्टी आपल्या मनाच्याच अवस्था आहेत.
मनात आलं आणि चालू लागलो, तर समोर मोकळं मैदानच आहे(खरा अर्थ निर्जन
वाळवंट) असं वाटेल; म्हणजेच अडथळा काहीच नाही. पण चलायचं मनात नसेल
व आपण थांबलो तर जणू तुरुंगात कैदच झालो, पिंजरा नसून ! सगळं मनावरच
अवलंबून आहे. मनाच्या-इच्छेच्या जोरावर मुंगी पुनःपुन्हा पडूनसुद्धा छतापर्यंत
चहून जाते; पण गरुड एका जागी बसला व त्याची उडण्याची इच्छाच नसेल तर तो
दीर्घकाळ तिथेच बसलेला सापडेल. सामर्थ्यवान पंख असूनही !

समाजाबद्दलचं त्यांचं चिंतन एका शेरात सारस्वरूप म्हणता
येईल असं आलं आहे-

अगर बदल न दिया आदमी ने दुनिया को
तो जान लो कि यहाँ आदमी की खैर नहीं....

--- आता अशी आणीबाणीची वेळ आली आहे की माणसानं जर हे जग बदललं नाही तर

माणसाचं जगणंच मुश्किल होऊन जाईल; काहीच क्षेम-कुशल राहणार नाही. आपत्ती ओढवेल.

पुढील शेरात अशीच सावधानता बाळगण्याचा इशारा फिराक कसा देतात?—

खुदा को पा गया वाइज, मगर है
जरूरत है आदमी को आदमी की...

वाइज म्हणजे धर्मोपदेशक. तो माणसांना सारखा उपदेश करत असतो की 'असं वाग; तसं वागू नकोस; अन् जर माझं ऐकलं नाहीस आणि धर्मबाह्य वर्तन केलंस तर तुला ईश्वर भेटणार नाही. फिराक म्हणतात, ईश्वर राहू दे बाजूला; आधी माणसाला माणसाची गरज आहे ! माणूस भेटण्याची म्हणजेच स्वतः माणूस होण्याची गरज आहे. ईश्वराचं पुढे पाहता येईल !

उर्दू शायरीतील 'वाइज' नेहमी मद्य न पिण्याचा सल्ला देत असतो, कारण धर्माप्रमाणे ते निषिद्ध आहे.

फिराकही पिणाऱ्याला सल्ला देत आहेत---

जो जहरे-हलाहल है, अमृत भी वही नादों

मालूम ही नहीं तुझ को अंदाज ही पीने के...

---जे (मद्य) खरं तर विष आहे ! पण तेच अमृतही आहे. पण अरे मूर्ख
माणसा, तुला ना? पिण्याची पद्धतच माहीत नाही !!

मद्य हे औषधीसुद्धा आहे, हे सर्वजण जाणतात. किंबहुना अनेक औषधांचा
तो एक घटक असतोही. औषधासारखं ते प्रकृतीला उपकारकही असतं. समाजात
मद्याला विपरीत प्रतिष्ठा देऊन माणूस आपलाच घात करत आहे. विष ठरेल इतकं
रिचवत आहे !

या सगळ्यात हवा तो बदल होईल का? कवी आशावादी आहे---

इन्किलाब आ ही जाएगा इक रोज
और नज्मे-हयात बरहम हो....

---समाजात एक ना एक दिवस नक्की परिवर्तन घडून येणारच. कारण
परिवर्तन हाच सृष्टीचा स्थायी नियम आहे ! तेव्हा क्रान्ति होणार; व ही जीवन
व्यवस्था सुरळित होणार. जे योग्य आहे तेच टिकून राहणार.

कोणालाही जीवनात घाव सोसावे लागतात. पण कुठल्यातरी कृपेने ते
सोसायचे बळ मिळते. पण त्यालाही मर्यादा आहेतच ना?

इनायत की, करम की, लुत्फ की आखिर कोई हद है
कोई करता रहेगा चारा-ए-जख्मे-जिगर कबतक ?....

आपल्या दुःखी हृदयाच्या जखमेवर ती- (प्रेयसी किंवा तिच्या रूपानं ईश्वर) इलाज करत राहिल, आपल्यावर तिची (ईश्वराची) मेहेरनजर राहिल; पण कुठवर? त्याच्या कृपेलही मर्यादा आहेच की ! ती मर्यादा ओलांडली तर?---

तर खरा कृपाळू कोण असं फिराकला वाटतं?—

सब मरहले हयात के तै करके अब 'फिराक'

बैठा हुआ हूं मौत में ताखीर देखकर...

आयुष्यातली सर्व ठिकाणं पार करून आलो आहे , सर्व कठीण कामं पूर्ण करून झाली आहेत; आता त्या मृत्यूला का बरे विलंब होतो आहे याचाच विचार करत त्याची वाट बघत बसलो आहे, झालं !

तो कोणाला विसरतो थोडाच? गुले-नग्मा, रूहे-कायनात, शबिस्तान, बज्मे-जिन्दगी असे आणखी काही काव्यसंग्रह मागे ठेवून तो ह्या युगप्रवर्तक कवीला 3 मार्च 1982 या दिवशी आपल्यातून घेऊन गेला.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

ई साहित्य प्रतिष्ठान दहा वर्षांपूर्वी सुरू झालं. जगभरात ई पुस्तकांची संकल्पना रुजू लागत असतानाच मराठीतही ई पुस्तकं सुरू झाली. मराठीत अमॅझॉन सारखे प्रचंड इन्व्हेस्टमेंट करणारे खिलाडी उतरले. त्यांच्यासमोर ई साहित्य म्हणजे अगदीच लिंबुटिंबू. पण गेली दहा वर्षे आणि आजही गुगलवर “मराठी पुस्तक” किंवा “Marathi ebook” टाकले की ४ कोटी ९३ लाख नांवांमध्ये पहिले दुसरे नाव येते ते ई साहित्यचेच. ही करामत आहे आमच्या लेखकांची. वाचकांना सातत्याने दर्जेदार मनोरंजक उच्च प्रतीची पुस्तके “विनामूल्य” देणारे आमचे लेखक हेच या स्पर्धेचे विजेते आहेत.

मराठीत “साहित्यरत्नांच्या खाणी” निपजोत या ज्ञानोबांनी मागितलेल्या पसायदानाला ईश्वराने तेवढ्याच उदारतेने खाणींचा वर्षाव करून प्रतिसाद दिला. मराठीचे दुर्दैव हे की या खाणींतली रत्ने बाहेर आणणे आणि त्यांचे पैलू पडल्यावर त्यांना शोकेस करणे आणि जागतिक वाचकांसमोर ते पेश करणे यात आपण कमी पडलो. इथे उत्तम साहित्यासाठी भुकेलेले वाचक आणि उत्तम वाचकांच्या प्रतिक्षेतले साहित्यिक यांच्यात ब्रिज बनणे आवश्यक आहे. विशेषतः डॉ. नितीन मोरे यांसारखे साहित्यिक ज्यांना लिहिण्यात आनंद आहे पण त्यापुढील जटील प्रक्रियेत पडण्यात रस नाही अशांसाठी. विदेशांत मोठे लेखक एजंट नेमतात आणि ते बाकी सर्व व्यवहार पहातात. मराठीत ही सोय नाही.

ई साहित्य प्रतिष्ठान ही काही अनुभवी प्रोफेशनल प्रकाशन संस्था नव्हे. पण गेल्या दहा वर्षांत आमच्या हे लक्षात आले की मराठीत रत्नांच्या खाणी आहेत आणि त्यांत उतरून हात काळे करून माती गाळ उपसत राहून जर चिवटपणे काम करत राहिले तर एकाहून एक भारी रत्ने गवसणार आहेत. एखाद्या मोठ्या धनिकाने,

पंडितांच्या सहाय्याने, दरबारी आश्रयासह जर हे काम हाती घेतले तर मराठी भाषेतले साहित्य जागतिक पटलावर आपला ठसा नक्की उमटवेल.

डॉ. नितीन मोरे यांची अकरा अप्रकाशित पुस्तके प्रकाशात आणण्याचा मान ई साहित्यला मिळाला. माधुरी नाईक यांची दहा, शंभू गणपुले यांची नऊ, डॉ. वसंत बागुल यांची बारा, शुभांगी पासेबंद यांची सात, संजय येरणे यांची पाच, अविनाश नगरकर यांची पाच, रत्नाकर महाजन यांची सहा, शशांक परुळेकर यांची चार, अरुण कुळकर्णी यांची चार अशा अनेकांच्या पुस्तकांना वाचकांपर्यंत नेण्याचे भाग्य ई साहित्यला लाभले. असे अनेक “स्वांतःसुखाय” लिहीणारे उत्तमोत्तम लेखक कवी या मराठीच्या “साहित्यरत्नांचिया खाणीं” मध्ये आहेत. अशोक कोठारे यांनी महाभारताच्या मूळ संहितेचे मराठी भाषांतर सुरू केले आहे. सौरभ वागळे, ओंकार झाजे, पंकज घारे, विनायक पोतदार, दिप्ती काबाडे, भूपेश कुंभार, सोनाली सामंत, केतकी शहा, सुरज गाताडे, निमिष सोनार, सविता नाबर, संजय बनसोडे, आशा पाटील, नासा येवतीकर, निरंजन कुलकर्णी असे अनेक नवीन लेखक सातत्यपूर्ण लेखन करत आहेत. ई साहित्य कडे हौशी लेखकांची कमी कधीच नव्हती. पण आता हौसेच्या वरच्या पायरीवरचे, लेखनाकडे गंभीरपणे पहाणारे आणि आपल्या लेखनात प्रगती कशी होईल याकडे लक्ष देणारे लेखक येत आहेत. त्यांच्या साहित्याच्या प्रकाशाला उजाळा मिळो. वाचकांना आनंद मिळो. मराठीची भरभराट होवो. जगातील सर्वोत्कृष्ट साहित्यिक प्रसवणारी भाषा म्हणून मराठीची ओळख जगाला होवो.

आमेन

सुनील सामंत

ई साहित्य प्रतिष्ठान

